

משה בבית מדרשו של רבי עקיבא: על תורה מסיני ותורת המספרים

משה קופל

א. תורת חיים.

"אמר ר' יהודה אמר רב: בשעה שעלה משה למרום מצאו להקב"ה שיושב וקושר כתרים לאותיות. אמר לפניו: רבש"ע מי מעכב על ירך? אמר לו: אדם אחד יש שעתיד להיות בסוף כמה דורות ועקיבא בן יוסף שמו שעתיד לדרוש תילי תילין על כל קוץ וקוץ. אמר לפניו: רבש"ע הראהו לי. אמר לו: חזור לאחורריך. הלך וישב בסוף שמונה שורות ולא היה יודע מה הם אומרים, תשש כוחו. כיון שהגיעו לדבר אחד אמרו לו תלמידיו: רבי מנין לך? אמר להן: הלכה למשה מסיני. נתיישבה דעתו"¹.

מדרש זה מחדד את הניגוד בין שתי נסיות כלליות בספרות חז"ל. מחד, "אפילו כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש כבר ניתנה למשה מסיני"², ומאידך, "דברים שלא נגלו למשה נגלו לר"ע"³. כדי להבין איך יתכן שמשה "לא היה יודע מה הן אומרים" שעה שדנו "בהלכה למשה מסיני" אנו צריכים קודם כל ליישב את שתי הנסיות הסותרות שהזכרנו.

אין ספק שאפשר להפטר מהסתירה על ידי הטענה שהן דעות חלוקות ובדרכים טכניות אחרות⁴. אבל האמת היא שהסתירה הזאת משקפת בעיה כללית עמוקה הראויה לדיון כשלעצמה, היינו בעית המשכיות וחידוש.

הניגוד בין המשכיות לחידוש היא הכרחית בכל תהליך "חי". שכן תהליך חי (אוטונומי) קשור ביכולת לחדש, בניגוד למכניזם המתנהג בהתאם לכללים קבועים מראש. מאידך תהליך חי קשור בקוהרנטיות, בניגוד לתהליכים אקראיים שאינם פועלים לפי כללים מגמתיים.

נגדיר "אפיון" של תהליך, ככלל או צירוף סופי של כללים המגדיר התנהגות התהליך בצורה מקיפה, מדויקת וברורה. (כמו כן אפיון של קבוצה יהיה צירוף סופי של כללים המגדיר את הקבוצה). כמונחים אלה אפשר לסכם שהמושג "תהליך חי" כרוך בסתירה לכאורה לגבי השאלה: האם לתהליך חי יש אפיון או אין אפיון?

ברור שתיאורים של התורה שהיא "עץ חיים" יסכלו מאותה בעייתיות. ואכן הבעייתיות הזאת משתקפת בשני מישורים: מקורות התורה, וטעמי התורה.

לגבי מקורות התורה מיסודי הדת שכל דור ודור מקבל את התורה בשלמותה מהדור הקודם

ושכל המסורת הזאת ניתנה למשה בסיני "ולא כל הנביאים בלבד קבלו בסיני אלא אף החכמים שבכל דור ודור קבלו את שלהם בסיני"⁵. כלומר, התורה שנתנה למשה בסיני מהווה איפיון לכל ההלכות שנקבעו ושייקבעו במשך הדורות. מאידך, לא פחות יסודי הוא העקרון ההפוך: "הקב"ה נתן תורה לישראל כמו חטין לסולת ופשתם לבגדים"⁶, ומכיון ש"אין דור אחד יכול לתקן לכל הדורות"⁷ גם הקדמונים "הניחו לנו מקום להתגדר בו"⁸. ולא רק זה אלא שהבא לקבוע כללים שעל פיהם ייקבעו כל דברי סופרים שעתידין להיות לא יוכל כמו שנאמר "עשות ספרים הרבה אין קץ"⁹ וההולך בכל זאת וכותב הלכות נחשב "כשורף התורה"¹⁰.

כמו כן לגבי טעמי המצוות אנו מוצאים אפיונים לתורה: "ואהבת לרעך כמוך- היא התורה כולה"¹¹, "התורה ראשה סופה ואמצעיתה גמילת חסדים"¹², "לא נתנו מצוות אלא לצרף את הבריאות"¹³. ומאידך אנו מוצאים שהתורה עולה על כל אפיון אפשרי ולגבינו "מידה של הקב"ה אינה אלא גזירות"¹⁴.

והנה בשני המישורים האלה - מקורות וטעמים - אין לנו אלא אותה בעייתיות הכרוכה בכל המושג של "חיים".

לפני שניגש ליישוב הניגודים שראינו כראי לעיין בשני מאמרי חז"ל הדנים בתורתם של משה רבינו ור' עקיבא, בהתאמה. "אמר ר' אבהו: משהשלים ארבעים יום נתן לו [למשה] הקב"ה את התורה מתנה שנ': 'ויתן אל משה'. וכי כל התורה למד משה?! כתוב בתורה 'ארוכה מארץ מידה ורחבה מני ים' ולא ארבעים יום למדה משה?! אלא כללים למדהו הקב"ה למשה"¹⁵. ולגבי ר"ע כתוב: "מה תיקן זה - כללות ופרטות"¹⁶. הוי אומר שר"ע כינס כללים שקיבל משה והוציאם פרטים.

נשאלת איפוא השאלה: מה היחס בין הכללים שחכמים מקבלים והפרטים שהם מוציאים? האם מדובר בשיטה שאינה אלא מגלה מה שטמון כבר בכללים או שמא מדובר בתהליך של הוספה על מה שידוע כבר? כמוכן השאלה הזאת עומדת במרכז הבעיות שהעלינו למעלה.

ב. כריעות.

ובכן, השאלה של הוצאת פרטים מתוך כללים נחקרה היטב ע"י חכמי הלוגיקה המתמטית במשך מאה השנים האחרונות. כמה מהמושגים הבסיסיים שהם הגדירו יכולים לשמש לנו לעיניים.

נאמר שקבוצה היא כריעה אם קיימת שיטה לבדוק אם פריט נתון שייך לקבוצה או לא. לדוגמא, קבוצת כל המספרים הווגיים היא כריעה מכיון שקיימת שיטה פשוטה לבדוק אם מספר כלשהו הוא ווגי או לא. היה אפשר לחשוב, לכאורה, שכל קבוצה שיש לה איפיון תהיה כריעה. ולא היא.

תורת המספרים היא קבוצת כל הטענות האמיתיות אודות חיבור וכפל של מספרים טבעיים. ברור שעצם ההגדרה הזאת של תורת המספרים מהווה איפיון לה. נשאלת השאלה: האם תורת המספרים היא כריעה? כלומר, האם קיימת שיטה לבדוק אם טענה נתונה אודות חיבור וכפל של מספרים טבעיים אמיתית או לא? בשנת תר"צ הוכיח החכם קורט גדל שלא קיימת שיטה כזו. זאת אומרת, שלמרות שלתורת המספרים יש איפיון, היא אינה כריעה.

אפשר לראות את משפטו של גדל מנקודת מבט אחרת. מנקודת מבט זו המשפט טוען שלא קיימת מערכת של אקסיומות, A , כך שטענה נתונה שייכת לתורת מספרים אם ורק אם היא נובעת באופן דדוקטיבי מ- A . ברור שמכל מערכת של אקסיומות ניתן להסיק משפטים רבים, אבל אף פעם אי אפשר להסיק את כל תורת הקבוצות.

כאשר A היא קבוצת כל המשפטים בתורת המספרים הידועים לנו, נקרא לתת-הקבוצה של תורת המספרים שניתן להסיק מ- A על ידי דדוקציה, את החלק הגלוי של תורת המספרים. אם נרצה להרחיב את החלק הגלוי של תורת המספרים נוכל לעשות זאת רק על ידי הבנה אינטואיטיבית ישירה בתורת המספרים. אם נצליח לתרגם את ההבנה האינטואיטיבית הזאת למשפטים מוצקים שאינם שייכים לחלק הגלוי הקיים נוכל להוסיף אותם ל- A ועל ידי כך להרחיב את החלק הגלוי הקיים. אפשר כמובן להרחיב את החלק הגלוי של תורת המספרים שוב ושוב אבל תמיד יישאר חלק לא גלוי.

כדי לנצל את הרעיונות האלה ליישוב הבעיות שלנו לגבי קיומו של איפיון להלכה נקבל כנקודת התחלה את הטענה הבאה: ההלכה היא בעלת איפיון אבל ההלכה איננה כריעה.

יריעתו של משה היתה ידיעה אינטואיטיבית מיידית שלמה, אבל לא ידיעה מושרשת באקסיומות מספיקות לכל התורה. וכך מורה לשון חז"ל ש"כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש כבר נתנה למשה בסיני" מלשון מתנה שאינה תוצאה של יגיעה חישובית¹⁷. "נתנה" אבל לא "נגלה". וכמו כן, "יבוננהו" - שהיה הדיבור יוצא מפי הקב"ה והיו ישראל מסתכלין בו ויודעים כמה מדרשים יש בו וכמה הלכות יש בו וכו"¹⁸.

במשך הדורות התקיים תהליך של תרגום הדרגתי של ההבנה האינטואיטיבית הזו לכללים מוצקים - כלומר, במונחים שלנו, הרחבת החלק הגלוי של ההלכה. בכל דור ודור הלכות "גבוליות" שעמדו מעבר לחלק הגלוי של ההלכה נתבררו לבעלי הבנה עמוקה בתורה, עברו תהליך של פורמליזציה ונתוספו לחלק הגלוי של התורה.

כמובן זה דברים שלא נגלו למשה נגלו לר' עקיבא, שהצטיין בפורמליזציה של ההלכה¹⁹.

עכשיו קל להבין את הבעיה של משה רבינו בבית מדרשו של ר' עקיבא. משל למה הדבר דומה: אחד המדבר בשפת אמו בצורה מושלמת וטבעית, אם יתיישב בשורה שמינית אצל מורה המלמד אותה שפה ע"י ניתוח של כללי הדקדוק שלה, לא יידע מה הם אומרים וכמהרה יתוש כוחו!

כמו כן, בענין טעמי המצוות: בוודאי ההלכה מאופיינת בזה שהיא מובילה לתוצאות מסויימות אבל האפיון הזה אינו מספק שיטה לחשב את ההלכה. ואכן "מפני מה לא נתגלו טעמי תורה? שהרי שתי מקראות נתגלו טעמן ונכשל בהם גדול העולם"²⁰.

ג. ר' יהושע ור' אליעזר.

ההשוואה בין תורה מסיני לתורת המספרים מבחינת קיומם של אפיונים לא כריעים צריך עיון רב. שכן למרות הרמיון בנקודה זו יש שתי נקודות קשורות אליה שלגביהן יש לחקור מה מירת הרמיון בין תורה מסיני לתורת המספרים.

שכן לתורת המספרים יש את שתי התכונות הבאות:

א. כל טענה המנוסחת היטב בשפה של תורת מספרים היא אמיתית או שקרית.

ב. למעשה, כמעט כל המשפטים "המעניינים" בתורת המספרים נובעים מקבוצה קטנה ומוגדרת של אקסיומות ללא צורך בהוספת אקסיומות²¹.

האם התכונות האלה מתקיימות לגבי תורה מסיני? האם חילוקי דיעות בהלכה משקפות ידע לא מושלם של "תלמידים שלא שמשו כל צרכם"²² או שמא בניגוד לתורת המספרים ההלכה אינה חד-ערכית "ואלו ואלו דברי אלקים חיים"²³? האם יצירה וחיידוש בהלכה הם תופעות שוליות או שמא חיידוש הוא מרכיב הכרחי לעצם הגדרת ההלכה? פורמלית, שאלת חד-ערכיותה של ההלכה ושאלת דדוקטיביותה של ההלכה הן שאלות בלתי תלויות זו בזו²⁴. בכל זאת אין זה פלא שר' אליעזר הסובר "החכמה היכן? בראש"²⁵ (כלומר, בכח החישוב) מדגיש את חד-ערכיותה ודדוקטיביותה של ההלכה, ור' יהושע הסובר "החכמה היכן? בלב" (כלומר, בכח האינטואיציה) מדגיש את ההיפך.

ר' יהושע רואה בחידוש דבר הכרחי וחיובי. הוא אומר שאין בית מדרש בלי חיידוש ומשבח את דרשת ראב"ע²⁶ ש"דברי תורה פריין ורכין... ומוציאין חיים לעולם"²⁷. מאידך ר' אליעזר מעיד על עצמו שמעולם לא אמר דבר שלא שמע מרבו²⁸. ובאמת כל דרכו בלימוד הוא למעט בהוספות למושגים הנמצאים במקורות - למשל הוא תמיד לומד לפי פשוטו של מקרא²⁹ והוא מקפיד "להשוות את מידותיו"³⁰, כלומר, לבסס הלכות על יסוד אחד כדי לא להרבות בהבחנות חדשות

(בדומה לכלל המכונה "Ockham's Razor"). ובניגוד לר' יהושע שעידר את תלמידיו לחדש חידושים בהלכה, ר' אליעזר מקלל את תלמידיו המוסרים "חידוש" ששמעו בבית המדרש מפי גדולי ישראל, וטוען שההלכה שהזכירו הלכה למשה מסיני היא³¹.

לאור הגישות השונות של ר"י ור"א בענין חידוש אפשר להבין את גישותיהם בענין מחלוקת. לפי ר' אליעזר, הרואה בהלכה מערכת שהיא בעיקר דרוקטיבית, יש מקום ל"אמת" אחת בלבד ולכן אין מקום לויתורים כשיש מחלוקת בהלכה. אם שיטתו היא אמיתית אזי שיטות הנוגדות את שיטתו הן שקריות. לכן בענין "תנור של עכנאי"³² לא היה מוכן לוותר למרות שהרוב היה נגדו. מאידך, ר' יהושע הרואה יצירתיות כמרכיב חשוב בהלכה כי "לא בשמים היא"³³, סובר שההלכה אינה חד־ערכית.

ואכן כמה שונה היתה תגובתו של ר' יהושע מזו של ר' אליעזר שהזכרנו כאשר היה חייב לקבל דעתו של ר' גמליאל בענין קביעת ראש חודש תשרי. "בא לו [ר' יהושע] אצל ר' דוסא בן הורכנס. אמר לו: אם באין אנו לדון אחר בית דינו של ר"ג צריכין אנו לדון אחר כל בית דין ובית דין שעמד מימות משה ועד עכשיו, שנאמר: 'ויעל משה ואהרן נרב ואביהו ושבעים מזקני ישראל'. ולמה לא נתפרשו שמותם של זקנים? אלא ללמד שכל שלושה ושלושה שעמדו בית דין על ישראל הרי הוא כבית דינו של משה. נטל מקלו ומעותיו בידו והלך ליבנה אצל ר"ג ביום שחל יום הכפורים להיות לפי חשבונו. עמד ר"ג ונשקו על ראשו. אמר לו: בוא בשלום רבי ותלמידי. רבי - בחוכמה, ותלמידי - שקבלת את דברי"³⁴.

הערות

1. מנחות כ"ט.
2. ירוש' פאה ב'ו ועוד הרבה מקומות.
3. במדבר רבה י"ט.
4. למשל, מפרש כפשוטו שאותן הלכות עוד לא נתנו למשה.
5. שמות רבה כ"ד.
6. תנא רבי אליהו זוטא ב'.
7. מדרש לקח טוב בראשית י"ו.
8. תולין ז.
9. עירובין כ"א.
10. תמורה י"ד.
11. שבת ל"א.
12. תנחומא וירא ד'.
13. בראשית רבה מ"ד.
14. ברכות לב.
15. שמות רבה מא"ז.
16. ירוש' שקלים ה"א. ואין לפרשו מלשון המידה "כלל ופרט" שזו שיטת ר' ישמעאל, אלא מהלשון "תורה שבכתב כללות, תורה שבעל פה פרטות". עיין תנחומא פרשת נח השוזה סוטה ל"ו.
17. עיין שמות רבה ש"ב.

18. ספרי דברים לב: (שיג).
19. אבות דרבי נתן פי"ח
20. סנהדרין כ"א:
21. יש לציין שיש צורך ביצירתיות ועיון גם כדי לגלות משפטים הנובעים מאקסיומות מוסכמות אבל זאת רק כדי להסיף הבנה ולחסוך זמן. עקרונית אפשר למצוא ולהוכיח המשפטים האלה עלי שיטות מכניסטיות.
22. תוספתא חגיגה ב:ט.
23. עירובין יג: ועיין ספרים סז:ה,ו.
24. מצד אחר קיימות פונקציות חד ערכיות שאינן חישוביות, ומאידך קיימות פונקציות רב-ערכיות שהן חישוביות.
25. ילקוט משלי תתקס.
26. המהרש"א חולק על רש"י וסובר שהדרשה הזאת דרש ר' יהושע בעצמו, אבל לשון התוספתא מורה בבירור כשיטת רש"י.
27. תוספתא סוטה זז: חגיגה ג:
28. סוכה כח. אבל עיין באבות דרבי נתן (נוסח ב') פי"ג: "היה ר' אליעזר יושב ודורש דברים יותר ממה שנאמר למשה בסיני".
29. לרונגא משנה פאה זז: יבמות מח: מועד קטן טו:, משנה יבמות יב:ג, משנה שבועות כה, בבא קמא פ"ד: ועוד.
30. לרונגא משנה שקלים דז: יבמות ק"ח: משנה ביכורים בז, ועוד.
31. חגיגה ג: ועיין משנה ידים ד:ג.
32. בבא מציעא נ"ט:
33. שם, ואיני טוען שר' יהושע ור' אליעזר חולקין אם אמת הלכתית היא פורמליסטית או אפלטונית דוגמת היכוח לגבי מתמטיקה. לרעתי גם ר"י סובר שהתורה היא אמת כמונח האפלטוני.
34. משנה ראש השנה ב:ט.